

**Римо-католицьке духовенство Уманщини
в контексті європейських впливів ХІХ ст.**

Скус О.В. Римо-католицьке духовенство Уманщини в контексті європейських впливів ХІХ ст. У статті на основі документальних джерел проаналізовано різні аспекти становища та діяльності римо-католицького духовенства в Уманському повіті Київської губернії в ХІХ ст.

Ключові слова: римо-католицька церква, римо-католицьке духовенство, костели, Уманщина.

Скус О.В. Римско-католическое духовенство Уманщины в контексте европейских изменений ХІХ в. В статье на основе документальных источников проанализированы некоторые аспекты состояния и деятельности римско-католического духовенства в Уманском уезде Киевской губернии в ХІХ веке.

Ключевые слова: римско-католическая церковь, римско-католическое духовенство, костёлы, Уманщина.

Skus O.V. Catholic clergy of Uman Region's under European influence of the 19-th century. The article on the basis of document material deals with the different aspects of the work of Catholic clergy in Uman Region's of the 19-th century.

Key words: Catholic Church, Roman Catholic clergy, Uman Region's.

В межах даної публікації ми спробуємо окреслити коло архівних джерел та літератури, спроможних пролити світло на становище та діяльність римо-католицького духовенства Уманського повіту Київської губернії в ХІХ ст. та їх вплив на суспільне життя в регіоні.

Одні з перших українських істориків ХІХ ст., хто спробував охарактеризувати діяльність римо-католицького кліру на Правобережжі та відобразити причини наростання патріотичних тенденцій серед польської меншини та католицького духовенства Правобережжя – М.І. Костомаров та В.Б. Антонович. Праці науковців дали змогу з'ясувати причини, за якими українське населення краю не підтримало польських визвольних змагань у ХІХ ст. Пізнавальним є видання літургійного календаря в Житомирі [24], в

якому подається історична довідка про римо-католицьку церкву в Російській імперії, її ієрархія на 1907 р., у тому числі називаються декани і віце-декани Київської губернії, що були керуючими Уманськими парафіями. Заслуговує на увагу один з томів «Історії церкви та релігійної думки в Україні», написаний О.П. Крижанівським, С.М. Плохієм. Використовуючи архівні джерела та історичну літературу, автори подають окремі відомості з історії римо-католицької церкви на Правобережжі [16].

Вивченню та висвітленню суспільно-політичного та економічного стану римо-католицької церкви XVIII – першої половини XIX століття присвячені праці професора А.Л. Зінченка. Дослідник, використовуючи архівні матеріали, подає доволі цікаву інформацію про католицькі осередки. Вчений одним із перших в українській історичній науці ввів до наукового обігу візитаційні описи костьолів та монастирів [13]. Автор аналізує секуляризаційну реформу 1841 – 1842 рр., з'ясовує її причини та наслідки для римо-католицької церкви на Правобережній Україні [14 – 15]. Доволі ґрунтовними і цікавими є наукові напрацювання Г. Надтоки. У його монографіях показані процеси в церковному середовищі України другої половини XIX – початку XX ст., що дає можливість розглядати особливості релігійного життя Уманщини на всеукраїнському фоні [19-20].

Римо-католицька церква в Правобережній Україні й, зокрема, на Уманщині, канонічно підлягала не Польській короні чи сенатові, а папській курії і тому, значною мірою, була незалежною від держави. Автономність її суспільно-правового статусу, оформленого Литовським статутом, підкреслювалася незалежним від адміністративно-територіального церковно-адміністративним поділом.

Римо-католицькою єпархією керував єпископ, якого призначав польський король і затверджувала Апостольська столиця. Єпископи безпосередньо підлягали папському нунцію у Варшаві і зосереджували у своїх руках значну реальну владу, причому не лише духовну, а й світську. Вони додатково були польськими сенаторами, брали участь у роботі

провінційних (у межах єпархії) сеймиків, головували у фінансових і військових комітетах, декотрі з них навіть служили ротмістрами в польській кінноті. Таким чином, суспільно-правовий статус римо-католицького духовенства в Речі Посполитій був досить високий. Воно користувалось юридичним імунітетом, могло втручатися у громадські сфери, скажімо, розглядало справи про церковну десятину, про фондушові записи та інші дарчі акти, що стосувалися Церкви, контролювало видавництво літератури, в якій висвітлювалися проблеми релігії та моральності [16, с. 124 – 125].

Відтак, напередодні приєднання Уманщини до складу Російської імперії римо-католицьке духовенство на теренах краю було ланкою, яка суттєво впливала на економічне, суспільно-політичне, громадське та культурне життя регіону. За часів Речі Посполитої зберігався міцний економічний та політичний союз польської шляхти і римо-католицького духовенства, що надавало останнім можливість відчувати підтримку з боку держави і бути головним чинником ополячення і покатоличення місцевого українського населення [7, арк. 1 – 38].

Після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), населення, яке сповідувало католицизм, складало значну частину населення західних районів Російської імперії – 1,9 млн. римо-католиків. У Київській єпархії проживала найменша їх кількість серед приєднаних територій – 27,5 тисяч. Для релігійного керівництва католицьким населенням дії російського уряду були спрямовані виключно на знищення католицизму. Тому для контролю при кожному повіті пізніше було сформовано деканати, а при губерніях – єпархії.

Київська єпархія, до складу якої входив Уманський деканат, за другим декретом Лаврентія Літте «*De apostolikaе potestatis*» від 8 серпня 1798 року, припиняла своє існування. На її місці створилися дві нові структури – Київський архідеканат (переходив до Могильовської архієпархії) та Житомирська єпархія. А 17 листопада 1798 року папа Пій VI затвердив буллою «*Maximis undikue pressi calamitatibus*» об'єднання Луцької і

Житомирської єпархії [12, с. 46]. Київський архідеканат не входив до Луцько-Житомирської єпархії, отже, й територія Уманського повіту теж не належала до нього.

Під час правління Гаспара Цецішевського (1784 – 1797) (Київський єпископ) Київська єпархія була перейменована в Житомирську і возз'єднана з Луцькою. Луцько-Житомирська єпархія складалася з двох древніх окремих єпархій Київської та Луцької, які канонічно були возз'єднанні в 1798 році.

З переходом Правобережної України і, зокрема Уманщини, до складу Російської імперії статус церковної власності, яка зосередилась у руках духовенства, поступово змінюється. На думку Арсена Зінченка, це сприяло тому, що російське самодержавство зберегло за дворянством і священниками значну частину їх привілеїв і не пішло на значне скорочення землеволодінь римо-католицького духовенства наприкінці XVIII і упродовж першої третини XIX ст. [14, с. 102]

Як наслідок, держава заборонила римо-католицьким священникам продавати, обмінювати або заставляти економії. Зокрема, наприкінці XVIII – початку XIX ст. почали обговорюватися пропозиції, пов'язані з конфіскацією церковних маєтків до казни з наступним розподілом їх серед російських поміщиків або на повернення доходів із них на утримання додаткових контингентів військ [25, с. 41].

Політична обстановка на Правобережжі і загалом у Росії розвивалася не на користь католицької церкви.

Римо-католицьке духовенство Правобережжя відчувало неминучість секуляризації церковного землеволодіння в регіоні і вже тому було палким поборником відродження незалежної Речі Посполитої. Не залишалося воно нейтральним і в буремних подіях 1830 – 1831 рр. Загалом же, згідно з офіційними даними, більш як півсотні правобережних монастирів так чи інакше брали участь у повстанні [17, с. 94].

У 30-х рр. XIX ст. було проведено т. зв. «розбір шляхти», в результаті збідніла шляхта зливалася з масами українського селянства [21, с.150].

Католицький прошарок Уманщини був незначним за персональним складом, але надзвичайно впливовим у соціально-політичному плані. Т. Кузнець це вбачає в тому, що більша половина усіх поляків Умані були дворянами, почесними громадянами та духовенством. З 918 представників польської національності 469 осіб належали до соціальної еліти, що становило 54% поляків – мешканців повітового центру. І як російський уряд впродовж першої половини ХІХ ст. не намагався здійснювати політику денационалізації польської шляхти, все одно в Уманському повіті вона займала вищі щаблі суспільної ієрархії [18, с. 146 – 147].

Майже всі католицькі монастирі являли собою видатні осередки християнських громад, які мали власні костьоли і священників, довкола них об'єднувалися віруючі. Такий високий авторитет та вплив на маси чернечих Орденів зовсім не подобався владі, і тому інститут монастирів зазнав наступного нищівного удару. В 1832 році було ліквідовано 202 монастирі в Луцько-Житомирській єпархії та Київському архідеканаті, всього залишилось – 120. Отже, часткове скасування монастирів – то лише окрема ланка в ланцюгу безперестанних репресій проти римо-католицького духовенства. В наказі від 1836 року – католицьким священникам не дозволялося в своїх житлових будинках, костьолах та монастирях мати прислужників православної віри.

У квітні 1844 року Київський архідеканат надав рапорт Міністерству Внутрішніх Справ Департаменту Духовних Справ іноземних віросповідань про кількість римо-католицьких священників у Київській губернії на 1836 рік. У складі Київського архідеканату було на службі 105 римо-католицьких священників, а саме: Києво-Васильківський деканат (19 священнослужителів), Сквирський деканат (9), Липовецько-Махновський деканат (13), Радомишльський деканат (12), Черкасько-Чигиринсько-Звенигородський деканат (18), *Богуславсько-Умансько-Таращанський деканат (14)*, Монастир Брусилівський Ордена Капуцинського (8), Ієромонахи в монастирі Ходорковському Ордена Капуцинського (11) [10, арк. 1 – 37].

У Богуславсько-Умансько-Таращанському деканаті священниками були:

- декан, настоятель Уманський, священник **Людвіг Брінка**;
- виконуючий обов'язки на посаді Київського Архідекана, настоятель Ставищенський Іоанн Йосиф Оссолінський;
- Вікарний священник Йосиф Пліпіум;
- Вікарний священник Вікентій Кумановський (Сквирський повіт);
- Канонік, настоятель Кошоватський, священник Павло Піотровський;
- Вікарний священник Василій Конецький;
- Канонік, настоятель Погребенський, священник Василій Берегович і алтарист того ж костьолу, священник Іоанн Кудревич;
- Вікарний священник Яків Умполович;
- настоятель Монастирищанський, священник Іоанн Сеньковський;
- настоятель Тетіївський, священник Йосиф Чарнецький і алтарист Кастах Кубилович;
- настоятель Богуславський, священник Лев Цихоцький; Вікарний священник Іоанн Градомський [9, арк. 45 – 46].

У католицькому духовенстві було багато видатних особистостей. Серед них непересічна особистість – Уманський декан Людвіг Брінка.

Київський Архидиякон Могилівський Прелат Людвіг Йосифович Брінка походив із дворян Віленської губернії Свенціанського повіту, народився 24 серпня 1805 року. З 1816 по 1822 рр. навчався наукам у Піарівському училищі м. Лужки, а з 1822 по 1825 рр. у Полоцьку до 3-го курсу Піарівського ліцею. Згодом у Віленському університеті. Отримав учений ступінь Магістра Богослов'я. Вступив у Духовне звання в 1825 р. у Віленській Головній Семінарії при Імператорському Університеті й по закінченню чотирирічного курсу наук, 21 квітня 1829 р., посвячений єпископом Матвієм Липським. 1830 р. призначений вікарієм при Могилівському костьолі й депутатом Могилівського повітового суду, з 8 січня 1831 р. – Законовчитель Могилівської гімназії. З 25 серпня 1832 р.

призначений викладачем Звенигородської Семінарії. З 14 жовтня 1833 р. переведений настоятелем Уманського костьолу і очолив Богуславсько-Умансько-Таращанський деканат. 17 липня 1836 р. стає Каноніком Могилівської кафедри. З 4 лютого 1837 р. визначений Асесором Могилівської римсько-католицької Духовної Консисторії й призначений депутатом Могилівських Губернських «присутственных» місць. З 24 серпня 1837 р. – настоятель Старосельського костьолу. 9 серпня 1843 р. за проханням звільнений від посади асесора Могилівської консисторії й 16 серпня визначений Прелатом у великому Капітулі Могилівської архікафедри [8, арк. 96 – 97]. І це лише один із рядових представників католицького духовенства.

В указі римо-католицької колегії від 27 листопада 1816 р. занотовано, аби всі духовні уряди та рукопокладені монастирів мали печатку державного герба. Наступного місяця вийшло розпорядження Луцько-Житомирського біскупа К. Цецишевського, відповідно з яким духовні уряди та декани мали використовувати на конвертах «печатку з гербом держави та написом довкола, якому деканатові належить печатка». На печатці Богуславсько-Умансько-Таращанського деканату (1835 р.) знаходиться зображення двоголового орла, що могло свідчити як про існування західнохристиянської церкви в Росії виключно з дозволу «Його Величності», так і про державну підзвітність римо-католицьких інституцій. Дійсно, Римо-католицька колегія підлягала Міністерству внутрішніх справ, консисторії – губернським, деканати – повітовим управлінням. Недаремно костьольні округи збігалися з межами повітів та губерній. Печатка деканату скріплює метричні виписи після сфрагісу костьолу і, як правило, супроводжується записом про тотожність оригіналів та копій метричних записів [22, с. 52 – 53].

Не дивлячись на певні утиски католицизму на Правобережжі та на Уманщині, загальна кількість віруючих цієї конфесії у повіті у першій половині XIX ст. була досить значною. Наприклад, згідно з відомостями, які надійшли до обер-прокурора Святійшого Синоду від 21 червня 1841 р. в

Уманському повіті проживало 2982 чол., а всього в Київській єпархії – 71064 чол. [1, арк. 1], в 1845 р. в Уманському повіті вже проживало 4792 особи [3, арк. 83], але згідно з статистичними даними за 1855 р. католицьке населення різко зменшилося до 1696 осіб [11, с. 183], що, на нашу думку, пов'язано із активним покатоличенням польського населення протягом 1840-х років.

3 липня 1848 року по смерті Михайла Півніцького призначається на Житомирську кафедру новий єпископ. Ним стає могилівський канонік Каспар Боровський, який отримує титул єпископа Луцького та Житомирського. Сакру єпископську прийняв 18 грудня 1848 року і прибув на місце призначення 27 лютого 1849 року.

31 березня 1850 року на пропозицію єпископа Каспара Боровського Луцько-Житомирська консисторія затвердила новий розподіл Київської губернії на 6 деканатів а саме: Києво-Васильківський, Радомишльський, Сквирський, *Умансько-Таращанський*, Звенигородсько-Черкаський, Липовецько-Махновський [12, с.82]. Київським деканом призначено прелата ксьондза Людвіга Брінку, віце-деканом ксьондза Блажевського (настоятель у Василеві), Уманським – ксьондза Дубравського.

В Умансько-Таращанському деканаті функціонувало на цей момент усього 6 парафій (Умань, Богуслав, Кошовата, П'ятигори, Ставище, Тетіїв).

В єпархії продовжувалися організаційно-структурні зміни, і 15 травня 1850 р. єпископ Боровський ліквідував Новоград-Волинський деканат, а Монастирище підпорядковувалося Уманському декану. За даними 1857 р., Луцько-Житомирська єпархія складалася з 17 деканатів, що об'єднували 172 парафії і 37 філій [12, с.85]. З перших же днів перебування на посаді єпископ Боровський будував і реставрував костьоли, каплиці, опікувався проблемами умов життя і праці духовенства, піклувався про майбутнє римо-католицької церкви. Більшість часу проводив серед людей, добре розумів бажання та проблеми віруючих і став на їх захист від свавілля царської адміністрації. Вміння відстоювати власну точку зору, аргументувати її відіграли головну

роль у боротьбі Боровського з царськими чиновниками за отримання дозволу на ремонт і будівництво костьолів і каплиць.

Зазначимо, що згідно п. 31 Конкордату 1847 року католики мали право на ремонт вже існуючих храмів без попереднього узгодження і дозволу російської адміністративної влади. Це розв'язало руки Боровському і дозволило негайно ж взятися за болючі та назрілі проблеми ремонту та реконструкції багатьох святинь (наприклад, у 1853 р. було побудовано костьол у с. Монастирище). Розуміючи, що в такій делікатній справі, як духовність людини, головне вирішують священники в приходах, Боровський докладав чимало зусиль, аби посилити склад єпархіального духовенства. Єпископ узгоджував свої дії з архієпископом Головинським, митрополитом Львівським Баранецьким (1798 – 1858), єпископом Віленським Жилінським (1803 – 1863) і запрошував в єпархію багато молодих священників та вихованців семінарій (Львів, Вільно), особисто підбирав кадри та створює для них відповідні умови життя, опікувався ними. В Умані були призначені вікарії Карл Закусило (1850) і Фадей Гріневич (1849, за іншими даними 1841 р.) З формулярного списку ксьондза Тадусі Гріневича, вікарного священника Уманського костьолу за 1843 р. дізнаємося, що народився він в Вітебській губернії Дінабурського повіту в селі Краснолуках 25 січня 1800 року, в дворянській сім'ї. З 1815 по 1826 рр. навчався в Критавському Дворянському училищі, а потім в Могильовській Духовній Семінарії. В духовне звання вступив в 1826 році в Могильові. Рукопокладений в священники в 1828 році. З 1828 по 1831 рр. був священником при Бобрській церкві, з 1831 по 1837 рр. – адміністратором *P(?...)* церкви. До 1838 року був Законовчителем Рогацівського Дворянського училища. До 1840 р. Законовчителем Радомишльського Дворянського училища, а до 1841 р. Вікарієм Звенигородської церкви. В 1841 році був призначений Вікарієм Уманського костьолу [8, арк. 20 – 21].

Особливу увагу приділяв єпископ Боровський дотриманню вимог канонічного права відносно висвячення костьолів та каплиць. За участю

єпископа і при фінансовій допомозі Потоцьких у 1826 році був освячений Уманський храм Успіння Пресвятої Діви Марії [23, с.345]. Причт при костьолі складався із настоятеля – учителя, лектора – ксьондза – клірика – проповідника – диякона – новіція [4, арк. 176]. Межував костьол за 40 верств з Монастирищанським костьолом Липовецького повіту, за 35 верств з Тернівським костьолом Гайсинського повіту. За 45 верств від костьолу знаходилася його філія в м. Тальному Уманського повіту.

За часів Російської імперії православна церква вважалася головною в державі, а тому при задоволенні інтересів інших конфесій, зокрема католиків, місцева влада в особі губернатора обов'язково мала радитися з єпархіальними архієреями про доцільність відкриття костелів, побудови і переміщення католицьких парафій. Релігійні потреби більшості населення вважалися найважливішими.

Так, настоятель Уманського римо-католицького парафіяльного костелу ксьондз Карл Закусило, доктор медицини Вікентій Ігнатович Квятковський і 14 осіб, з дозволу Київського, Подільського і Волинського Генерал-Губернатора, заснували в 1905 році в місті Умані «Уманское римско-католическое Благотворительное Общество», на основанні устava, согласованого с примерным уставом «Обществ пособия бедным», утверждённым г. Министром Внутренних Дел от 10-го июня 1897 года» [6, арк. 1 – 9].

Загалом, розглядаючи стан римо-католицького кліру Уманщини в останніх роках ХІХ ст., відзначимо, що в цей час на території краю існував один парафіяльний костьол в місті Умані, в якому богослужіння відправляється постійно. Настоятель ксьондз Карл Закусило, який проживає в м.Умані та штатний вікарій, він і законовчитель Уманської 6-класної прогімназії Пржесецький, який проживає в Умані. Каплиці знаходилися в селах: Ліщинівці, Рижавці, Шукайводах, філії костьолу були розташовані в селах: Верхнячці, Зеленім Розі, Охматів [2, арк. 3], Пеньожкове. Католицькі священики обслуговували 1469 парафіян Уманського повіту [5, арк. 24 – 30].

Отже, документальні джерела засвідчують, що римо-католицька церква, не зважаючи на певні обмеження та утиски економічної спроможності з боку держави, все ж таки намагалася існувати та господарювати і не без допомоги польських поміщиків та заможних парафіян римо-католицького віросповідання.

У цілому ж римо-католицька церква на Правобережжі була послаблена політикою царизму і перетворенням церковної організації на специфічне державне відомство. «Приручення» церкви і одержавлення відбувалося передусім обмеженням її господарської ініціативи та перетворення її в економічну залежність від державної адміністрації. Церква досить швидко втратила свої колишні демократичні засади, стала активно працювати на абсолютизм в ідеологічному та економічному плані.

Джерела і література:

1. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр.62 – 2 арк.
2. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 304. – 3 арк.
3. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.5967. – 90 арк.
4. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.64. – Спр. 166 (ч. I) – 392 арк.
5. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.528. – Спр.499. – 31 арк.
6. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.634. – Спр.654. – 9 арк.
7. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – ф.ІІ. – Спр.20281 «Справа про шляхту Уманського повіту, будинки якої розкидав граф Потоцький, 1802 р.». – 38 арк.
8. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.21095. – 120 арк.
9. ДАКО. – Ф.2. – Оп.2 – Спр.59. – 54 арк.
10. ДАКО. – Ф.2. – Оп.2 – Спр.1213. – 37 арк.
11. Памятная книжка Киевской губернии на 1857 г. – К., 1857. – 387 с.
12. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Юрій Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с.: іл.
13. Зінченко А. Л. Акти візитації монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX століття, як історичне джерело / А. Л. Зінченко // Подільська старовина: збірник наукових праць / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 205 – 211.
14. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи / А. Л. Зинченко //

- Исторические записки. / Гл. ред. А. Н. Самсонов. – М. : Наука, 1985. – № 112. – С.98 – 125.
15. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму наприкінці XVIII – перша половина XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К., 1994. – 177 с.
16. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. : Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / Олег Прокопович Крижанівський, Сергій Миколайович Плохій. — К. : Либідь, 1994. – Кн. 3 : Кінець XVI - середина XIX століття. — 335с.
17. Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. / Олег Прокопович Крижанівський. – К., 1991. – 116 с.
18. Кузнець Т. В. Населення Уманщини в XIX - на початку XX століття / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Тетяна Володимирівна Кузнець. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2005. — 195с. : іл., табл.
19. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка / Геннадій Михайлович Надтока. – К., 1996. – 110 с.
20. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Геннадій Михайлович Надтока. – К. : Знання, 1998. — 270 с.
21. Перерва В.С. Православне Надросся у XIX столітті. – [1.вид.] / Володимир Степанович Перерва. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2004. – 256 с.: іл.
22. Перкун В.П. «...І печаткою стверджую»: З історії печаток католицької церкви Правобережної України (кінець XVIII – XX ст.) / Віталій Павлович Перкун. – К., 2002. – 127 с.: іл.
23. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Лаврентий Иванович Похилевич [собрал]. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – 763 с. — (Бібліотека української краєзнавчої класики).
24. Римско-католическая иерархия в Российской Империи и Царстве Польском и Список светскому и монашествующему духовенству в Луцко-Житомирской епархии и в Подольской губернии на 1907 год. [Kalendarium liturgicum dioecesium Luceoriensis et Zytomiriensis, nec non Ecclesiarum per Podoliam] /Jussu et auctor.: С.-А. Niedziakowski. – Zytomiriae, 1906-1907. – 159, 71 s.
25. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVII – первой половине XIX века / Е. Д. Сташевский. – М. : Наука, 1968. – 484 с.; 2 л. ил.